

Vývoj gramatické kompetence u českého dítěte

Pavla Chejnová

ABSTRAKT:

Příspěvek shrnuje základní tendence ve vývoji morfologie a syntaxe u českého monolingvního dítěte a výsledky vztahuje k zahraničním výzkumům. Výzkum je založen na analýze autentických výpovědí dítěte. Cílem příspěvku je prezentovat univerzální strategie v osvojování gramatických kategorií a poukázat na specifika češtiny. U osvojování gramatických kategorií je možné pozorovat univerzální tendence, jedná se např. o jistý sled osvojování pádů u jmen a provázanost některých slovesných kategorií. Univerzální tendence se projevuje i v hypergeneralizaci. Vývoj gramatických kategorií navazuje na vývoj kognitivní, a především na rozvoj pragmatické kompetence — dítě vyjadřuje to, co potřebuje, pomocí prostředků, které má k dispozici. Rychleji se vyvíjejí takové prostředky, jež dítě využívá k vyjadřování svých bezprostředních potřeb. Vliv pragmatických a kognitivních faktorů se manifestuje i v oblasti syntaxe. Výzkumná evidence naznačuje, že více než jazyková složitost souvětných struktur hraje důležitou roli kognitivní náročnost struktury, tj. které myšlenkové operace musí mluvčí vykonat, aby danou výpověď mohl produkovat.

KLÍČOVÁ SLOVA:

osvojování češtiny, univerzálie, gramatické kategorie, morfologie, syntax, jazyková ontogeneze

ABSTRACT:

The article summarizes the main tendencies in a Czech monolingual child's development of morphology and syntax, then compares the results with those found in foreign research. After analyzing the authentic utterances of the child, the article presents universal strategies for acquiring grammatical categories and illustrates specificities of Czech. There are universal tendencies in first language acquisition, such as the sequence of acquiring nominal cases and the interrelation between certain verbal categories. Hypergeneralization is another universal tendency. Grammatical development is linked to cognitive development and pragmatic competence — children express what they need using the language means available, thus the linguistic means necessary to express immediate needs develop faster. The influence of cognitive and pragmatic factors also manifests in syntactic development. The research shows that the cognitive load of the structure — the mental processes needed to produce the utterance — is more important than the formal structure of the sentence.

KEYWORDS:

Acquisition of Czech, Universals, Grammatical categories, Morphology, Syntax, Ontogenesis

ÚVOD

Cílem příspěvku je prezentovat základní tendence v osvojování gramatiky u českého monolingvního chlapce v kontextu mezinárodních výzkumů. Výzkum se zaměřuje na vývoj morfologie a syntaxe. Zjištěné výsledky se budou vztahovat k datům zachycujícím vývoj v ostatních jazycích, což umožní prokázat některé univerzální tendence v osvojování gramatických kategorií.

Subjektem je monolingvní chlapec osvojující si češtinu. Autorka pořizovala deníkový záznam spontánní řečové produkce dítěte od nástupu řeči a audionahrávky hlasu dítěte od věku 2 let a 8 měsíců v komunikaci s dospělým (zpravidla po 30 minutách po dobu 2 měsíců). Audionahrávky autorka přepsala transkripcí CHAT (MacWhinney–Snow 1985, 1990) a poté je analyzovala. Detailní výsledky výzkumů vyšly v angličtině ve formě monografií (Chejnová 2016a, 2019). V tomto článku se budou získaná data porovnávat s výsledky zahraničních studií a vsazovat do širšího kontextu poznatků vývojové psycholingvistiky.

Autorka vychází ze sociopragmatického přístupu, tj. v popředí zájmu stojí vliv inputu (řečové produkce obklopující dítě) a kulturního i sociálního kontextu. Klíčovou roli při osvojování hrají prostředí a osoby, s nimiž dítě komunikuje. Důležité jsou i pragmatické faktory, především komunikační záměry interaktantů. Přístup má velmi blízko ke konstruktivismu, tj. předpokládá, že dítě si aktivně vytváří mentální gramatický systém na základě zpracování informací z inputu.

OSVOJOVÁNÍ MORFOLOGIE

Při osvojování jmenných kategorií lze ve slovanských a baltských jazycích pozorovat univerzální tendence. Nejprve se vždy osvojují pády singulárové, plurálové pády až mnohem později, ovšem v obdobném sledu. První pádový kontrast tvoří nominativ a akuzativ. V nominativu je nejčastěji vyjádřen subjekt (agens). Děti hojně užívají konstrukci *to je* + nominativ (*to je pesek*). Akuzativ vyjadřuje objekt (zasazenou entitu, patiens). Dále se osvojuje genitiv, dativ či lokál, pořadí je individuální, mírně převažuje genitiv vyjadřující posesaora. Instrumentál a vokativ se téměř vždy osvojují jako poslední. Tento sled osvojování pádů byl zachycen v češtině (Chejnová 2016a), ve slovenštině (Kapalková a kol. 2010; Kesselová 2014), v ruštině (Gagarina–Voieikova 2009), litevštině (Dabašinskiene 2002; Savickiene 2003) a chorvatštině (Jelaska, Kovačević, Anđel, 2002).

Při osvojování gramatických kategorií jmen se projevuje univerzální tendence k hypergeneralizaci a regularizaci, tj. dítě vytváří pravidelné tvary i tam, kde se v jazyce uplatňují tvary nepravidelné. Např. v angličtině dítě vytvoří pravidelný plurál od slova *myš* (*mouse*—*mouses*), přičemž v angličtině se užívá tvar *mice*. V češtině děti používají jednu univerzální plurálovou koncovku *-i* (Chejnová 2016a; Pačesová 1979):

/haha/ /haši/ šašci
/paha/ /paši/ prasata
/pes/ /pesi/ psi

Tendence ke zpravidelnění se projevuje rovněž u přiřazování k rodu, děti upřednostňují prototypický vzor jmenné deklinace. Jména zakončená na koncovku, která tomuto vzoru odpovídá, přiřazují k prototypickému vzoru bez ohledu na jeho gramatický rod:

*Vojta hapala, u jaký dědy budu
ten sůl, pán s hůlem, ten kost*

I při zachování rodu si přizpůsobují tvary slov prototypickým vzorům, tato tendence k hypergeneralizaci se jeví jako univerzální (Chejnová 2016a; Pačesová 1979):

*sluno, kuřato
myša, kaša*

Při osvojování gramatických kategorií sloves se rovněž sledovaly určité univerzální tendence. Jedním z nejdůležitějších zjištění je provázanost osoby, času a vidu (či jiné slovesné kategorie vyjadřující zaměření na dosažení cíle). Děti používají 1. osobu singuláru i plurálu nejčastěji v budoucím čase u dokonavých sloves, když vyjadřují akci zaměřenou na dosažení cíle: *udělám, postavíme*. Naopak 3. osobu nejčastěji užívají v přítomném čase v kombinaci s videm nedokonavým, slouží k popisu činností, které se dějí v přítomnosti dítěte a nad nimiž dítě de facto nemá kontrolu. Nepopíratelný vliv mají pragmatické i kognitivní faktory, dítě si je vědomo zaměřenosti na cíl a možnosti vlastního zásahu. Tato tendence byla zachycena v jazycích s odlišným typem gramatiky: v češtině (Chejnová 2016b), ruštině (Gagarina 2003), angličtině (Shirai-Andersen 1995), řečtině (Stephany 1981), turečtině (Aksu-Koç 1988, 1998) a japonštině (Shirai 1993).

Další univerzální tendencí v užívání sloves je problém deixe. Nejčastěji se využívá 3. osoba singuláru, dítě ji ovšem používá, i když hovoří o sobě (*Péťa staví*) nebo k adresátovi (*maminka staví*). Tento jev byl zachycen v češtině (Chejnová 2016b; Smolík 2002), ve slovenštině (Kapalková a kol. 2010), v ruštině (Kiebzak-Mandera-Smoczyńska-Protassova 1997; Gagarina 2003), chorvatštině (Katičić 2003) a litevštině (Wójcik 2003). Pokud na dítě promluvíme ve 2. osobě singuláru, často se stane, že dítě odpoví rovněž ve 2. osobě singuláru:

Dospělý: *Chceš pastelku?*
Dítě: *Chceš.*

V tomto případě se nejedná o poruchu jazykového vývoje, ale o neschopnost rychle přepnout do perspektivy druhé osoby. Schopnost mentalizace, tedy náhledu, že druzí lidé mohou na věc pohlížet jiným způsobem a disponují odlišnými znalostmi, se vyvíjí postupně a ve dvou až třech letech není ještě ovládnuta.

Univerzální tendencí je rovněž snaha používat především syntetické tvary slov. Pokud je v jazyce slovesný tvar vyjadřován pomocnými slovesy či jinými volnými morfémy, jsou tyto pomocné morfémy zcela vynechávány a dítě využívá pouze tvarů plnovýznamových sloves. Této tendenci podléhá i čeština, mezi první kontrasty u sloves spadá 3. osoba singuláru přítomného času, infinitiv (často použitý ve funkci rozkazu) a příčestí minulé bez pomocného slovesa.

Výše zmíněné univerzální tendence mají vliv i na rychlost osvojování gramatických kategorií v různých typech jazyků. Mezinárodní výzkumy vycházející ze Skaličkovy typologie porovnávaly rychlost osvojování gramatiky (především morfologie)

v jazycích analytických, aglutinačních a flektivních (Dressler 1997; Bittner–Dressler–Kilani–Schoch 2003; Stephany–Voeikova 2009; Voeikova–Dressler 2002). Nejrychleji se osvojuje gramatika v jazycích aglutinačních, dále flektivních, nejdéle trvá osvojování gramatiky analytických jazyků. Možným vysvětlením by mohla být jednoznačnost významů gramatických morfémů v aglutinačních jazycích — jeden morfém nese jeden význam (např. informace o pádu nebo čísle). Ve flektivních jazycích dochází ke kumulaci významů v jednom morfému, nicméně význam daného tvaru je vždy jasně odlišitelný od významů jiných tvarů. Nejdéle trvá osvojení morfologie analytického jazyka, protože u jednotlivých morfémů nelze na první pohled zjistit z jejich formy jejich význam (např. zda se jedná o jméno, či sloveso).

OSVOJOVÁNÍ SYNTAXE

Některé univerzální tendence se objevují i v osvojování syntaxe. Obecně se uvádí, že děti začínají kombinovat slova do viceslovných konstrukcí zpravidla po dosažení hodnoty 50 osvojených slov. K rozvoji syntaxe dochází dříve, než začne osvojování morfologie. Složitější větné konstrukce se ovšem osvojují později než flektivní paradigmatata, většinou až během školní docházky či později (Chejnová 2016a; Průcha 2011).

Univerzální pozoruhodnou tendencí je strukturování věty s plnovýznamovým slovesem. Děti volí určitý typ struktury (tzv. preferred argument structure). V případě, že se jedná o sloveso vyžadující rozvinutí předmětem (transitivní slovesa) či adverbialním určením, dítě vynechá podmět. Když žádné rozvinutí není vyžadováno (intransitivní slovesa), podmět je vyjádřen. Důležitou roli zde hrají pragmatické faktory, dítě klade důraz na novou informaci, kterou bývá u transitivních sloves předmět, zatímco u intransitivních podmět (příklady z korpusu Chejnové):

Stavíme maják — vyjádřený předmět, nevyjádřený podmět
Všechno upadlo — vyjádřený podmět

Tento jev byl zachycen v jazycích různých typů, dokonce i takových, v nichž je vyjádření podmětu obligatorní (Allen–Schröder 2003; Brown 1998; Clancy 2003; Narasimhan–Budwig–Murty 2005; Slančová–Kičura Sokolová 2018). Tendence se zjistila i u sledovaného dítěte (Chejnová 2019).

Co se týče osvojování složitějších souvětí, výsledky mezinárodních studií nejsou jednoznačné, protože gramatiky jednotlivých jazyků se liší a odlišná je i klasifikace parataktických a hypotaktických vztahů mezi větami a v zásadě i to, jaký typ konstrukce již lze považovat za souvětí. V angličtině se dříve objevují konstrukce hypotaktické (vedlejší věty předmětné), zatímco v češtině a slovenštině parataktické. U sledovaného dítěte platily mezi prvními následující vztahy:

- slučovací 1;11 *bába (l)va, bába iči* (babička má lva a tygřička)
- důsledkový 2;3 *piša ďafy, ťapa jau, Mimi mápa* (dítě reprodukuje příběh, v němž se pejsek zranil o dveře, bolela ho tlapka, a tak mu dala myška Mimi náplast)

- odporovací 2;5 *baďa ěaba, uř neni* (v této výpovědi dítě vyjádřilo, že dětské body bylo dobré, ale už není, tj. už je mu malé)
- adordinace 2;6 *tamty byly vořklivý, už nebyly hezký*

Univerzální tendencí u prvních souvětí je vynechávání spojek. Mnohdy je těžké odlišit, kdy se ještě jedná o volné řazení vět vedle sebe a kdy už můžeme hovořit o souvětí. Poměrně spolehlivým kritériem se stává intonační celistvost výpovědi. Vedlejší věty se objevují později. První vedlejší věty předmětné začalo sledované dítě používat ve věku 2;7:

uř vim, víko bylo za postelí

V prvních výskytech podřadných souvětí převařuje ve větě hlavní funkce přivolání pozornosti (*vidíš, řekni, podívej*), věta hlavní ještě není nikterak rozvitá. Tato tendence se rovněž jeví jako univerzální (Diessel 2004). U sledovaného dítěte se často objevovaly pouze vedlejší věty bez věty hlavní:

Jestli ji musíme umejt?

Zajímavým dokladem o kognitivním vývoji je i sled osvojování vět příslovečných (ukázky pocházejí z korpusu Chejnové). U příkladů se vždy uvádí věk, v němž se daný typ konstrukce objevil poprvé. V závorkách jsou znázorněny spojky, které si sledované dítě osvojilo pro vyjádření daného vztahu v předškolním věku.

- příčinné 2;7: *babka spravila pytel, byl ěravej (protože, že, jak, vřdyř)*
- podmínkové 2;10: *kdyby řřelo, tak by tam nechodili (kdyř, kdyby)*
- účelové 3;0: *udělat novou, aby bydlelo (aby, ař)*
- časové 3;2: *počkej, až se vypne (ař, kdyř, dokud, neř)*

Pro získání přehledu o osvojování syntaktických vztahů v různých jazycích je nezbytné odhlédnout od rozdělení na parataxi a hypotaxi. Diessel (2004) prezentuje následující přehled vývoje spojek (v závorkách uvádím typy syntaktických vztahů, v nichž se dané spojky používají dle české klasifikace): *and* (vztah slučovací), *because* (vztah příčinný), *so* (vztah důsledkový), *but* (vztah odporovací), *when* (věty časové), *if* (věty podmínkové), *while, before, after* (věty časové). K podobnému sledu došli i další autoři (Bowerman 1979; Kesselová 2014; Příhoda 1963). Vývoj syntaktických vztahů u sledovaného dítěte je téměř shodný. Jako první se objevuje vztah slučovací, poté vztahy důsledkové a příčinné, následně odporovací a dále různé vztahy vyjadřující podmínku a časové okolnosti.

Sled osvojování konkrétních syntaktických vztahů se může u jednotlivých dětí lišit, ale lze shrnout, že více než jazyková složitost souvětých struktur hraje důležitou roli kognitivní náročnost struktury, tj. které myšlenkové operace musí mluvčí vykonat, aby danou výpověď mohl produkovat. Sled osvojování syntaktických struktur u českého dítěte tento předpoklad potvrzuje, dítě dříve volilo typy výpovědí založených na menším počtu mentálních kroků. Zajímavým poznatkem je i fakt, že v někte-

rych případech nekoresponduje aktivní užití konstrukce s kognitivním zvládnutím dané konstrukce. Typicky k tomu dochází u vět časových (Clark 1971), kdy děti časové spojky užívají, ale reference k časovým okolnostem plně nezvládají. Syntaktický vývoj tedy odráží kognitivní vývoj a struktury, které se objevují mezi prvními, jsou zároveň i nejjednodušší na kognitivní zpracování.

BIBLIOGRAFIE:

- Aksu-Koç, A. (1988): *The Acquisition of Aspect and Modality: The Case of Past Reference in Turkish*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aksu-Koç, A. (1998): The Role of Input vs. Universal Predispositions in the Emergence of Tense-Aspect Morphology: Evidence from Turkish, *First Language* 18(54), s. 255–280.
- Allen, S. E. M. — Schröder, H. (2003): Preferred Argument Structure in Early Inuktitut Spontaneous Speech Data, in: Du Bois, J. W. — Kumpf, L. E. — Ashby, W. J. (eds.), *Preferred Argument Structure: Grammar as Architecture for Function*, Amsterdam: John Benjamins, s. 301–338.
- Bittner, D. — Dressler, W. U. — Kilani-Schoch, M. (eds.) (2003): *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition: A Cross-linguistic Perspective*. Berlin: Mouton-de Gruyter.
- Bowerman, M. (1979): The Acquisition of Complex Sentences, in: Garman, M. — Fletcher, P. (eds.), *Studies in Language Acquisition*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 285–305.
- Brown, P. (1998): Early Tzeltal Verbs: Argument Structure and Argument Realization, in: Clark, E. V. (ed.), *Proceedings of the 29th Annual Child Language Research Forum*, Stanford, CA: Center for Studies in Language and Information, s. 129–140.
- Clancy, P. M. (2003): The Lexicon in Interaction: Developmental Origins of Preferred Argument Structure in Korean, in: Du Bois, J. W. — Kumpf L. E. — Ashby W. J. (eds.) *Preferred Argument Structure: Grammar as Architecture for Function*, Amsterdam: John Benjamins, s. 81–108.
- Clark, E. V. (1971): On the Acquisition of Before and After, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 10, s. 266–275.
- Diessel, H. (2004): *The Acquisition of Complex Sentences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dressler, W. (ed.) (1997): *Studies in Pre- and Protomorphology*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Gagarina, N. (2003): The Early Verb Development and Demarcation of Stages in Three Russian Speaking Children, in: Bittner, D. — Dressler, W. U. — Kilani-Schoch, M. (eds.), *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition. A Cross-linguistic Perspective*, Berlin: Mouton-de Gruyter, s. 131–170.
- Gagarina, N. — Voeikova, M. D. (2009): Acquisition of Case and Number in Russian, in: Stephany, U. — Voeikova, M. D. (eds.), *Development of Nominal Inflection in First Language Acquisition: A Cross-linguistic Perspective*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, s. 179–215.
- Chejnová, P. (2016a): *Acquisition of Morphological Categories and Vocabulary in Early Ontogenesis of a Czech Child*. Praha: Karolinum.
- Chejnová, P. (2016b): Osvojování gramatických kategorií sloves u českého dítěte, *Slovo a slovesnost* 77(3), s. 185–201.
- Chejnová, P. (2019): *Development of Syntactic Competence in a Czech Child*. Praha: PedF UK.
- Jelaska, Z., M. Kovačević, and M. Anđel. „Morphology and semantics—the basis of Croatian case, in: Dressler, W. (ed.), *Studies in Pre- and Protomorphology*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 177–190.
- Kapalková, S. a kol. (2010): *Hodnotenie komunikačných schopností detí v ranom veku*. Bratislava: Slovenská asociácia logopédov.

- Katičić, A. (2003): Early Verb Development in One Croatian-speaking Child, in: Bittner, D. — Dressler, W. U. — Kilani-Schoch, M. (eds), *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition: A Cross-linguistic Perspective*, Berlin: Mouton-de Gruyter, s. 239–267.
- Kesselová, J. (2014): *Funkčno-sémantická kategória relačnosti v ranej ontogenéze reči dieťaťa hovoriaceho po slovensky*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.
- Kiebzak-Mandera, D. — Smoczyńska, M. — Protassova, E. (1997): Acquisition of Russian Verb Morphology, in: Dressler, W. (ed.), *Studies in Pre- and Protomorphology*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 101–114.
- MacWhinney, B. — Snow, C. (1985): The Child Language Data Exchange System, *Journal of Child Language* 13, s. 271–296.
- MacWhinney, B. — Snow, C. (1990): The Child Language Data Exchange System: An Update, *Journal of Child Language* 17, s. 457–472.
- Narasimhar, B. — Budwig, N. — Murty, L. (2005): Argument Realization in Hindi Caregiver-Child Discourse. *Journal of Pragmatics* 37(4), s. 461–495.
- Pačesová, J. (1979): *Řeč v raném dětství*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Průcha, J. (2011): *Dětská řeč a komunikace. Poznatky vývojové psycholinguistiky*. Praha: Grada Publishing.
- Příhoda, V. (1963): *Ontogeneze lidské psychiky I*. Praha: SPN.
- Dabašinskiene, I. (2002): The Emergence of Case Distinctions in Lithuanian, in: Voeikova, M. D. — Dressler, W. U. (eds), *Pre- and Protomorphology. Early Phases of Morphological Development in Nouns and Verbs*, München: Lincom Europa, s. 105–114.
- Savickiene, I. (2003): *The Acquisition of Lithuanian Noun Morphology*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Shirai, Y. (1993): Inherent Aspect and the Acquisition of Tense/Aspect Morphology in Japanese, in: Nakajima, H. — Otsu Y. (eds), *Argument Structure: Its Syntax and Acquisition*, Tokyo: Kaitakusha, s. 185–211.
- Shirai, Y. — Andersen, W. R. (1995): The Acquisition of Tense-Aspect Morphology: A Prototype Account, *Language* 71(4), s. 743–762.
- Slančová, D. — Kičura Sokolová, J. (2018): Vývin syntaxe v ranom veku, in: Slančová, D. (ed.), *Desať štúdií o detskej reči*, Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 508–626.
- Smolík, F. (2002): Osvojování českých slovesných tvarů v raném věku. *Československá psychologie* 46(5), s. 450–461.
- Stephany, U. — Voeikova, M. D. (eds) (2009): *Development of Nominal Inflection in First Language Acquisition: A Cross-linguistic Perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Stephany, U. (1981): Verbal Grammar in Modern Greek Early Child Language, in: Philip S. D. — Ingram, D. (eds), *Child Language: An International Perspective*, Baltimore, MD: University Park Press, s. 45–57.
- Voeikova, M. D. (2002): The Acquisition of Case in Typologically Different Languages, in: Voeikova, M. D. — Dressler, W. U. (eds), *Pre- and Protomorphology. Early Phases of Morphological Development in Nouns and Verbs*. München: Lincom Europa, s. 25–44.
- Voeikova, M. D. — Dressler, W. U. (eds) (2002): *Pre- and Protomorphology. Early Phases of Morphological Development in Nouns and Verbs*. München: Lincom Europa.
- Wójcik, P. (2003): Early Verb Inflection in Lithuanian, in: Bittner, D. — Dressler, W. U. — Kilani-Schoch, M. (eds), *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition. A Cross-linguistic Perspective*, Berlin: Mouton-de Gruyter, s. 401–420.